

ALEXANDRU XENOPOL, INTRE VASILE CONTA SI HEINRICH RICKERT

DE FRANCISCO ELIAS DE TEJADA
Profesor la Universitatea din Sevilla

1. *A. D. Xenopol în Spania.*—2. *Cadrul românesc.*—3. *Di-
lema inițială.*—4. *Faptul, ca punct de plecare.*—5. *Dacă
Istoria este o știință.*—6. *Intre pozitivism și scoala dela
Baden.*—7. *Considerațiuni critice.*

1. Unul din contactele intelectuale cele mai importante, care au avut loc între România și Spania, este traducerea în limba spaniolă a *Filosofiei istoriei*, de Alexandru D. Xenopol (1847-1920), făcută de Domingo Vaca și publicată de editorul Jorro, la Madrid, în 1911, într'un volum de peste o mie de pagini condensate. Era aceia o versiune după ediția franceză, publicată de Leroux la Paris, în 1899, cu titlul, *Principes fondamentaux de l'histoire*, ediție adăugită și completată a articolelor publicate în 1898 în *Archiva. Organul societății științifice și literare* din Iași, reunite în acelaș an în volum, purtând titlul *Principiile fundamentale ale istoriei*.

După câte știm, importanța contribuției lui Xenopol, după publicarea în Spania a cărții sale, nu a fost scoasă îndeajuns în relief. Un erudit atât de documentat ca Luis Recasens Siches, cu o informație atât de completă, nu semnalează pe Xenopol în cartea sa fundamentală *Vida humana, sociedad y derecho* (1), sau în excelentele sale *Lecciones de sociología* (2). În ultima vreme numai, un Francisco de Ayala (3), la Buenos Aires, sau subsemnatul (4), la Salamanca, am încercat un studiu al operei lui Xenopol. Si socotim sosit momentul de a umple o astfel de lacună, cu câteva considerațiuni critice.

De altfel, această lacună nu poate surprinde pe nimeni. În România însăși, nici mai mult nici mai puțin decât Titu Maiorescu, acuza pe Xenopol de confuzionism în mod extrem de

disprețuitor, afirmând că *Xenopol se vede incurcat în formularea unei pretinse legi istorice* (5). În același timp, se pot ceti pe degete studiile consacrate lui Xenopol, în țara lui. Noi am putut consulta numai patru și anume: *Constituirea istoriei ca știință* de D. I. Floru, publicată în *Convorbiri literare*, în 1905; *Știința istoriei după A. D. Xenopol*, de Tiberiu Constant, apărută în 1913; comentariile necrologice ale lui *Dimitrie Gusti*, în *Ideea europeană* (1921) și *In memoriam A. D. Xenopol* de același autor, precum și singura monografie serioasă, *Alexandru Xenopol teoretician și filosof al istoriei* de Octav Botez (1928).

Impins, așa dar, de curioasa noastră căutare în misterele gândirii românești, am vrut să trasăm o schemă a semnificației lui Xenopol, pentru filosofia istoriei.

2. Filosofia istoriei, după concepția lui Xenopol, constituie una din cele dintâi manifestări ale sociologiei în România, se poate spune, într-o oarecare măsură, prima etapă a sociologiei românești. El și Vasile Conta sunt premergătorii studiilor sociologice, care în generația următoare vor fi sistematizate de către Dimitrie Gusti. Cu această unitate de măsură, trebuie studiată, în parte, opera lui, considerând-o, în primul rând, ca un efort de a depăși limitele speculației românești în această materie, sub semnul pozitivismului conțian al lui Vasile Conta (1846-1882). După cum am arătat cândva (6), Conta concepe universul ca un proces dirijat de legi fatale și inevitabile, care cuprind atât fenomenele fizice, cât și cele morale. Aceasta este tema centrală a *Teoriei fatalismului* (7). Un fatalism închis ce se repetă în cicluri complete de evoluție, denumite de Conta cicluri de undulațiune universală, în cea mai importantă operă a sa, *Teoria ondulațiunii universale* (8). Această construcție abia depășește criteriul unei dezvoltări mecaniciste, tipic filosofiei istoriei după Auguste Comte, atât de strâmtă, atât de închisă și de limitată, confundând în mod așa de radical considerația fenomenelor fizice, cu cea a fenomenelor istorice, așa încât întreg efortul lui Xenopol va fi o adevărată încercare de a depăși această evidentă limitare și rigiditate.

Nu numai sub acest unghi vizual, poate fi văzut Xenopol. Este un scriitor cu dimensiuni universale, ce trec peste hotarele patriei sale, dar nu este mai puțin adevărat că scrie în funcție de situația culturală a patriei sale. Celace încearcă Dilthey și școala valorilor, în Germania, împotriva unui Büchner sau a unui Moleschott, o încearcă el, într'un spațiu personal și specific românesc, contra viziunii închise a lui Vasile Conta. Talentul său, îl ajută să imprime un sens de originalitate rezultatelor la care ajunge, rezultate conforme preocupării culturale a anului 1900: depășirea pozitivismului. Mănuind instrumente

primitive și rudimentare, ei ajunge la concluzii noi și deschide posibilități pentru o filosofie a istoriei cu caracter suprapozitivist. În aceasta constă importanța lui, semnalată, de altfel, de Botez: *Muncitorul intelectual întâmpină aici, la orice pas, obstacole și primejdii, căci afirmația de acum patru zeci de ani a lui Dilthey, după care critica rațiunii istorice rămâne marea sarcină a vremii, apasă și astăzi asupra noastră, cu toată greutatea ei* (9).

Subliniem dintr'un început rezerva conținută în acest expresiv comentariu: *la orice pas*, și vom încerca în rândurile de față să-l arătăm semnificația. Fiindcă față de judecata disprețuitoare a lui Titu Maiorescu, își fac loc elogiile lui Barnes y Becker, în legătură cu marile posibilități constructive ale teoriei lui Xenopol (10) și afirmația lui N. Bagdazar, care vede în Xenopol pe fondatorul logicei științelor istorice, înrudindu-l cu Windelband și cu Rickert (11).

3. În străduința lui de a depăși tematica strâmtă a pozitivismului lui Vasile Conta, Xenopol avea la îndemână două căi: adaptarea istoriei la stilurile proprii științelor naturale, sau elaborarea unei concepții de știință, care să capteze particularitatea devenirii istorice, încadrând-o în sistematica unui criteriu științific.

Tânăr încă, împotriva pozitivismului englez, Xenopol își punea problema unei metafizici a istoriei, în paginile *Convorbirilor literare*, în 1869, în termeni asemănători celor ai lui Dilthey și ai grupului de la Baden. *Faptele istorice, scria Xenopol, trebuie studiate după legătura lor interioară. Interesul lor cel mare e de a ști care sunt puterile ce împing pe popoare spre progres sau spre decădere, care e direcția mersului lor și a omenirii?* (12).

Și între acele două posibilități, Xenopol opta pentru a doua, încercând să amplifice sensul științei într'un chip original, în care constă marea noutate a operei sale.

4. Xenopol este fiu al pozitivismului și în el se fixează când pune în mișcare mecanismul expozitiv al sistemului său, deși pe drum se întâlnește de multe ori cu multe alte construcții la modă. Punctul de plecare este caracteristic pozitivismului: faptul, datele, concretul, încadrate în spațiu și în timp, raportate unele la altele, în măsura în care fiecare din ele reflectează o rațiune universală a lucrurilor (13). Este aceasta o nuanță hegeliană de nedisprețuit, diluată, totuși, în preponderența care face din fapt, și nu din om, din rezultat și nu din agent, axa construcției. Logosul naște din *factum*, în loc de a se reflecta în *ontos* ul activ, autor al devenirii evenimentelor.

Orice știință va fi, după obiceiul pozitivist, rezultatul acestor date de bază. Caracterul specific al fiecărei științe se deduce din notele proprii ale datelor pe care se bazează această știință. Dar rezultatul științific va fi întotdeauna o totalitate de date, urmare a faptelor și produs al inducțiunii. Și aici apare eroarea. Intrucât oricât s'ar strădui el mai târziu să se ridice în sfere cu o mai limpede atmosferă intelectuală, această dublă rădăcină pozitivistă, adică viziunea istoriei ca o simplă totalitate de fenomene în timp și spațiu și centrarea științei în rezultatul sau data empirică, uitând rolul central al agentului liber care este omul, va constitui un balast al oricărei încercări de sbor. Dat fiind că punctul de plecare este faptul, prima obligație metodologică va fi acela de a pune o ordine clasificatoare în multiplicitatea fenomenelor, pentru a găsi un criteriu sistematic, celace, urmând punctul de vedere pozitivist, va constitui prin el însăși un criteriu științific.

Forma de clasificare va fi dată de categoriile apriorice ale kantianismului, cu toate că Xenopol nu face aluzie la Kant, adică spațiul și timpul. Sunt, după expresia lui Gusti, *observații simple și fundamentale*, fixate în forme kantiene (14). Și, aplicându-le fenomenelor, acestea se clasifică în patru categorii: a) fenomene universale, ce se produc în orice timp și loc; b) fenomene universale cu privire la timp și individuale cu privire la spațiu; c) fenomene individuale cu privire la timp și universale cu privire la spațiu; d) fenomene individuale sub ambele aspecte, temporal și spațial (15).

Cu acest cadru se obține posibilitatea de a izola cunoașterea naturală de cea istorică. Este deajuns încadrarea realității în această clasificare, pentru a avea certitudinea disparității dintre ambele cunoașteri. Astfel, celei dintâi categorii îi vor aparține rotația planetelor, fluxul și refluxul, ciclul vital, reproducerea și moartea speciilor vegetale și animale. Celei de a doua, inelele lui Saturn, peregrinarea cometelor. Celui de al treilea tip fenomenele geologice, dispariția speciilor, existente în mod universal în spațiu, dar numai odată în cursul timpurilor. În al patrulea intră civilizația egipteană, Imperiul Roman, predicarea lui Buda sau campaniile lui Napoleon (16).

În realitate aceste patru categorii se pot reduce la două: faptele care se produc în timp și spațiu, fără a se lăsa influențate de cauzele modificatoare interne și externe, și cele care sunt sau pot fi influențate sau transformate de forțe ce operează în timp (17). Primele, universale cu privire la timp, sunt fenomene de repetiție, celelalte, caracterizate prin individualizarea temporală, sunt, după expresia lui Xenopol, fapte de repetiție.

Cu această distincție, Xenopol atinge perspectivele superioare

ale teoriei sale, și la această distincție se referă concepția lui asupra științei și a istoriei. Și fără să insiste, aproape fără să-și dea seama de importanța pasului făcut, aruncă la o parte factorii spațiali, luând ca singură unitate de măsură unitatea temporală. Elimină geografia și rămâne numai cu istoria. Și astfel dă conținut maximei sale, după care istoricilor le incumbă elaborarea unei teorii a istoriei, cu posibilități ce lipsesc filozofilor și naturaliștilor (18). Respingând factorii naturaliști în creierea istoriei și acordând valoare exclusiv temporalului sub forma *faptelor de succesiune*, Xenopol face un salt gigantic spre culmi unde se respiră un aer mai sănătos decât cel pozitivist. De aci calificarea ca arbitrară a clasificării științelor făcută de autorul *Cursului de filosofie pozitivă* (19).

5. Pe această diviziune își construiește totalitatea sistemului și în special, celace este mai important, demonstrarea că istoria este o știință, intrând astfel deadreptul în problema radicală pentru un filosof sau un teoretician al istoriei (20).

Xenopol ne prezintă o nouă concepție a științei, deosebită de cea a discipolilor lui Auguste Comte. Neputând să modifice concepția istoriei, întrucât istoria este succesiune și nu altceva, optează pentru o viziune a științei care să cuprindă condițiile specifice ale istoriei, pe care pozitivismul se încăpățâna să o ținulască în patul lui Procust al științelor naturii.

Cheia cărții constă în afirmația că știința nu constituie un sistem de adevăruri universale, ci cunoaștere a realității. Știința are drept obiect cunoașterea adevărului și orice disciplină care tinde la aceasta, este o disciplină științifică (21). Caracteristica cunoașterii științifice față de cunoașterea practică constă în aceea că ea se bazează pe certitudine. Criteriul ei se bazează pe probe. Cunoașterea științifică își află justificarea în ea însăși, în certitudinea adevărului. Aplicarea ei universală sau particulară este o problemă de generalizare, care nu afectează cu nimic esența științei.

Ca atare, istoria este o știință nu întrucât se modifică concepția istoriei, ci întrucât ne oferă o viziune a științificului. Din momentul în care pentru a exista o știință nu este necesară universalitatea temporală, ci ca *semper* să treacă în diferiți *nunc* sucesivi, istoria, lanț de fapte ce se succed în timp, devine și ea o știință.

În aceasta constă îndrăzneala lui Xenopol și criticele sau aprobările pe care le trezește. În tabăra pozitivistă se ridică glasuri contra rătăcitului care pretinde să îmbine individualizarea necesară a faptului istoric, cu rigiditatea care trebuie să conducă un sistem. Pentru Dupart, de pildă, pretenția de a le armoniza constituie o încercare absurdă și, ca atare, fiind im-

posibilă legătura dintre ele, este preferabilă menținerea individualului, renunțând la științific. Altfel se cade în himere utopice, în lipsa de consecvență a profesorului dela Iași (22).

Și de data aceasta, nu era scriitorul francez de partea căruia stătea dreptatea, întrucât nu înțelegea că pentru a ajunge la o concepție a istoriei, existau căi mai bune decât fixarea într'un grosolan materialism. În aceleași coloane răspundea Xenopol, afirmând că *Teoria istoriei* nu fusese înțeleasă. Era șt' el de acord că istoria nu putea fi o știință, din punctul de vedere curent, dar că de data aceasta se pășea pe un drum deosebit. În limitele vechii concepții postulate de Xenopol, da. Individualitatea temporară nu constituie o pledică în calea științei, întrucât știința nu este sistem, ci pur adevăr demonstrat. *Nous sommes parfaitement conséquents avec nous même, puisque nous démontrons que l'histoire est une science "malgré" l'individualisation des faits qu'elle enregistre* (23).

Replica lui Dupart este aceia a unui invins. Fiindcă a susține că în critica unei cărți trebuie să te conduci după criteriul subiectiv al criticului, și nu după cel obiectiv al lucrării, nu constituie cătuși de puțin o soluție (24).

Altă primire, mult mai bună, va avea cartea, din partea Filozofiei valorilor, prin atitudinea majoră a lui Heinrich Rickert, care recunoaște că lucrarea este bogată în idei (25) și originală întrucât construiește un sistem asupra unor serii de noțiuni în mare parte cunoscute (26). Și Rickert face elogiul tocmai a ceiaze critice Dupart: căutarea unui nou concept de știință aplicabil istoriei. Fără îndoială, între neopozitivismul sau încercarea de a depăși pozitivismul, a lui Xenopol, și teza rickertiana de a raporta faptele istorice la o valoare absolută, există un adevărat abis. Există, totuș, o notă comună între ei, și anume postularea unui nou concept al științei, față de vechiul criteriu pozitivist. Ambii erau convinși de necesitatea aprofundării pe acelaș drum (27). Pe măsură ce căuta să găsească un concept al istoriei ca știință, un gânditor de origină pozitivistă, ca Xenopol, adopta o poziție contrarie și se apropia de școala dela Baden. Și în aceasta constă importanța profesorului dela Iași.

6. În primul rând, filiația pozitivistă a lui Xenopol se poate centra în două probleme și anume conexiunea și separația dintre legea naturală și legea istorică, și valoarea faptelor istorice.

a) *Legea naturală și legea istorică*.—După pozitivism, legile naturii și legile istoriei sunt aceleași, rezumate în principiul evoluției, fatalist, ineludibil. Și știința constă tocmai în împreunarea acestor fapte concretizate în formulări relaționate, adică în legi: legi identice istoriei și naturii. Xenopol deosebește legea

de cauză. Ambele exprimă relații dintre fenomene, dar se deosebesc în aspectul relaționării pe care fiecare o captează. Legea ne spune *cum* se produce fenomenul, cauza *pentru ce* se produce și se adaptează realității (28). Aprofundând mai mult, și desprinzându-se și mai mult de pozitivismul originar, aplicând noțiunii de cauză diversificarea dintre faptele de repetiție și faptele de succesiune, utilizând ideea axă a sistemului său, adică noțiunea de timp, concludă că în cauzalitatea de repetiție cauza este concomitentă cu efectul, în vreme ce în cauzalitatea de succesiune, adică cea istorică, există totdeauna o distincție temporară. Concluzie ce îl poartă la o altă distincție ce-i încorporează teoria, adică deosebirea dintre lege și serie. Legea este forma în care se manifestă cauzalitatea de repetiție; seria este forma ce adoptă cauzalitatea de succesiune (29).

Diferența dintre lege și serie apare în raport cu noțiunea timp. Urmând criteriul pozitivist, Xenopol vede în lege rezultatul inductiv al fenomenelor și faptelor. Legea este independentă de timp, un fenomen generalizat ce desprinde totalitatea faptelor în cadrul atemporal. De pildă, o piatră va cădea oricând în virtutea legii de gravitație, indiferent de momentul în care este aruncată. Seria, dimpotrivă, se produce în funcție indisolubilă de timp. Orice serie este legată de o succesiune de fapte care pleacă dela un nucleu, urcă sau coboară, pentru a ajunge la un rezultat ce dă numele seriei. Așs., de exemplu, succesiunea de fapte care constituie obținerea libertăților engleze dela Carta Magna până în zilele noastre (30).

Cu aceasta Xenopol iese din pozitivism. Pe măsură ce face ca legea, cristalizată în faptul-tip, să anuleze fiecare din datele care au servit la formarea ei, face ca seria să respecte individualizarea tuturor datelor ce se succed în timp.

Pe de altă parte, seria exprimă conținutul unei științe, este elementul organizator al științei istorice (31).

b) *Va orația faptelor istorice.*—Dar dacă Xenopol se îndepărtează de pozitivism afirmând individualizarea temporară a faptelor istorice și deducând din ea distincția dintre sistemul științelor naturale și cel al științelor istorice, nu pentru aceasta se integrează în marele curent al filosofiei valorilor, germană (32).

Acest lucru este evident pe măsură ce abordează problema valorației faptelor istorice, ceiace am putea chema, generalizând termenul lui Münch și dându-i o valoare superioară nuanței hegeliene pe care el i-o atribuie, etica istoriei.

Valorația faptelor istorice, justificarea lor în funcție de un anumit element comun, a fost problemă permanentă a filozofiei istoriei. Chiar și istoricii au fost preocupați de ea, cum o dovedește istoriografia germană din secolul al XIX-lea, chiar

când vrea să elimine ideea unui principiu moral, confundând-o cu ideea de forță în cursul evenimentelor (33). Pozitivismul și-a aflat justificarea în faptele înseși, în lupta speciilor de tip darwinian, extinsă la toate sectoarele vieții. Rickert, făcând uz de noțiunea de valoare, încearcă să măsoare evenimentele cu o normă absolută și obiectivă, de care vrea să lege individualitatea care caracterizează lumea istorică (34), o universalitate a valorilor culturale în care elementul valoare servește pentru a judeca faptele istorice, evitând capriciul interpretării individuale (35). Intrucât valoarea este identică la toți oamenii, nu există posibilitatea unei diversități de judecată de valoare, așa cum va încerca să formuleze Troeltsch în teza istoricismului unde, deși salvează obiectivitatea judecării de valoare o adaptează succesiunii multiple de perioade istorice (36).

Xenopol opune lui Rickert negația caracterului universal și obiectiv al valorii. După el, o valoare nu poate avea pentru toți aceeași accepțiune inapelabilă și ca atare nu poate exista o măsură absolută a faptelor istorice. Valoarea subiectivă definește fiecare dată și toate ființele raționale nu acceptă același criteriu obiectiv. Așa dar, neexistând o normă obiectivă pentru faptele istorice, există multiple norme individuale și intrucât adevărul este unul singur, valoare și adevăr sunt două lucruri deosebite. Valoarea, absolută pentru Rickert, este relativă și variabilă, după Xenopol (37). Celelalte argumente ale lui Xenopol, prin care obiectează încercării lui Rickert de a face din valoare elementul tipic al istoriei, sunt secundare față de acesta, al relativității noțiunii de valoare. O etică a istoriei este posibilă numai admitând atâtea criterii morale, câte ființe raționale se află în fața faptelor istorice. Incercarea lui Rickert de a defini etica a istoriei din uniunea faptului istoric cu o valoare culturală obiectivă și absolută, se prăbușește. Xenopol nu ajunge nici măcar la istorism. În definitiv, postulatele sale implică o negație oricărei valorații a faptelor istorice și ca atare depășirea pozitivismului pe care el o operează, nu înseamnă o adaptare la filosofia valorilor.

7. Restul cărții sale fundamentale, menține coloratura pozitivistă. Noțiunea evoluției persistă dealungul cărții. Pornește Xenopol dela pozitivism cu un elan propriu de a-l depăși. În acest elan merge pe un drum paralel cu cel al filozofiei valorilor, cu care nu se identifică în parte poate din cauza tocmai a bagajului pozitivist. Așa încât, *Teoria* sa oscilează între cele două curente, cu un efort într'adevăr admirabil. Nu este vorba de o sinteză între două curente opuse, dar nici de o sterilă situație intermediară. Xenopol era prea original, pentru a se menține la o sinteză incompletă și meschină. Inteligența și

formația lui culturală, îl ajută să schițeze o operă de mari posibilități, un început de operă maestră neterminată, ca o statuie lăsată la jumătatea drumului, de mâna obosită a unui artist de geniu.

1. Ediția doua, Mexic, Fondo de Cultura Económica, 1945.
2. Mexic. Porrua, 1948.
3. In *Tratado de Sociología*, Buenos Aires, Losada, 1947 (vol. I, p. 236 și vol. III, p. 218).
4. *La Filosofía del derecho y del Estado en Rumania*. Salamanca, Asociación Cultural Hispano-Rumana, 1949, pp. 33-35.
5. *Critice*, București, Minerva, f. d. vol. III, 37.
6. In studiul nostru *Filosofía del derecho y del Estado en Rumania*.
7. Paris-Bruxelles, Mayolez-Germer Baillere, 1777.
8. Iași, Saraga, 1876.
9. OCTAV BOTEZ: *Alexandru Xenopol, teoretician și filosof al istoriei* (Studiu critic), Iași, Ed. Casa Școalelor, 1928, p. 16.
10. H. E. BARNES și H. BECKER: *Historia del pensamiento social*, Mexic, Fondo de Cultura económica, 1945. II, 285.
11. N. BAGDASAR: *Concepția filosofiei istoriei la A. D. Xenopol*, In *Archiva pentru știința și reforma socială*, București, VII, 1928, 558 pp.
12. In studiul *Istoria civilizației*.
13. *Teoria de la Historia* (ed. spaniolă citată, p. 1).
14. *Teoria*, 13-17.
15. *Teoria*, ibid.
16. *Teoria*, 2.
17. *Teoria*, XII.
18. *Teoria*, 26.
19. Conservăm dualitatea fiindcă Xenopol, anunță, ca un ecou pozitivist, în Prefață, că vrea să facă o teorie și nu o filosofie a Istoriei (p. IX).
20. *Teoria*, 111. Ceiace vrea să spună că istoria trebuie să, se limiteze la descoperirea adevărului și înlănțuirea lui cauzală (p. 498).
21. G. L. DUPART: *A. D. Xenopol: La théorie de l'Histoire*, In *Revue des livres din Revue internationale de Sociologie*, Paris, 1908, p. 390.
22. A. D. XENOPOL: *L'Histoire est elle une science?* (Réponse a M. Dupart), In *Revue internationale de sociologie*, Paris, 1908, p. 574. Repetă argumentele din *Theorie*, respingând obiecțiile lui Dupart, după care istoria nu poate fi o știință: a. fiindcă nu are un sistem de legi (pp. 574-577); b. fiindcă nu poate stabili decât raporturi cauzale individuale (pp. 577-579); c. fiindcă nu poate prevedea viitorul (pp. 579-582). Insistă că istoria este o știință, întrucât conține elementul științific așa cum îl înțelege el, *un systhème de vérités générales prouvées* (p. 581).
23. G. L. DUPART: *Ce qu'est une science* (Répliqué a M. Xenopol). In *Revue inetrnationale de sociologie*, Paris, 1908, p. 583.
24. HEINRICH RICKERT: LITERATURBERICHT. Les principes fondamentaux de l'histoire par A. D. Xenopol. In *Historische Zeitschrift*, München și Leipzig, Oldenbourg, LXXXVI. 1901, 464-470. Afirmă că Xenopol *hat ein gedankenreiches Buch geschrieben*.
25. După Rickert distincția dintre coexistent și succesiv, ca

anterioară concepției istoriei ca știință o face Fr. Schlegel în critica la *Esquisse d'un tableau historique* de Condorcet, publicată în *Niethammer's Philosophische Journal* (1775, pp. 464-465), deși îi salvează originalitatea.

26. În aceasta constă motivul elogiului lui Rickert, fiindcă cu noua idee a științei *so wird hier der einzige Weg betreten, auf dem es möglich ist, eine Übereinstimmung zwischen Geschichtstheorie herbeizuführen* (p. 466). În a doua ediție din 1908 Xenopol critică pe Rickert fiindcă aplică noțiunea de valoare principiului istoric (pp. 104, 121-129, 143-144, 168). Rickert va spune în lucrarea sa *Știința culturii și Știința naturii*, că *există științe ce-și propun stabilirea legilor naturii, și nu se preocupă deloc de a forma concepte universale: acestea sunt științele istorice în sensul larg al cuvântului.*

27. *Teoria*, 44.

28. *Teoria*, 94.

29. *Teoria*, 145-147.

30. *Teoria*, 157.

31. Nici în ediția a doua nu a înțeles rolul important al lui Dilthey.

32. V. în acest sens OTTO HINTZE în *Johann Gustav Droysen und der deutsche Staatsgedanke im 19. Jahrhundert*, pp. 195-213 din *Zur Theorie der Geschichte*, vol. II din *Gesammelte Abhandlungen*, Leipzig, Koehler u. Amelang.

33. H. RICKERT: *Știința culturii și știința naturii* (ed. spaniolă, Calpe, 1922, p. 84).

34. *Ibidem*, p. 101.

35. OTTO HINTZE: *Troeltsch und die Problem des Historismus*. În *Zur Theorie der Geschichte*, 58-60.

36. *Teoria*, 128-129.

37. *Teoria*, 143-144.